

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΧΟΛΕΙΩΝ-ΧΩΡΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ: ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ THE COLLABORATION OF SCHOOLS AND CULTURAL INSTITUTIONS: A CASE STUDY

Μαρία Μαγαλιού
Εκπαιδευτικός Μουσικής,
Υπεύθυνη Πολιτιστικών Θεμάτων
Διεύθυνσης Π.Ε. Γ' Αθήνας
marmagaliou@gmail.com

Ελισσάβητ Περακάκη
Εκπαιδευτικός Μουσικής
Διευθύντρια 2^{ου} Γυμνασίου Νίκαιας
perakaki1@yahoo.gr

Summary

Recent research highlights the benefits of long-term collaboration between schools and cultural institutions for the artistic and cultural education for various age groups, the broader development of students' personality, teachers' professional development and the improvement of the school environment. Nevertheless, research related to the factors that influence the efficiency of such collaborations is still limited. The present paper examines the collaboration between two public educational institutions, a Primary and a Secondary School, and various cultural institutions, in the context of self-funded educational programs. The common elements of the two programs were their long-term duration, as well as the fact that they both aimed at the familiarization of students with contemporary art. The paper focuses on the effect of the educational programs on students, teachers and the artists-educators of the cultural institutions, as well as on the investigation of the factors that empower the collaboration between schools and cultural organizations.

Key words

Museums, cultural institutions, cultural education, arts education, educational programs.

Λέξεις κλειδιά

Μουσεία, χώροι πολιτισμικής αναφοράς, πολιτισμική εκπαίδευση, εκπαίδευση στις τέχνες, εκπαιδευτικά προγράμματα.

0. Εισαγωγή

Οι σύγχρονες τάσεις στον εκπαιδευτικό, κοινωνικό και ψυχαγωγικό τομέα έχουν δημιουργήσει την ανάγκη για πολιτιστικούς χώρους που δίνουν έμφαση στην επικοινωνία με το κοινό (Αθανασοπούλου, 2003, Καλοφοριδής, 2012) και λειτουργούν ως ανοιχτά περιβάλλοντα μάθησης και γέφυρες μεταξύ της τέχνης και της κοινωνίας (Merriman, 1999).

Στο πλαίσιο του «ανοίγματος» των χώρων πολιτισμικής αναφοράς προς το κοινωνικό σύνολο εντάσσεται και η συνεργασία τους με τη σχολική κοινότητα, που συμβάλλει στη δημιουργία σταθερού και ενεργού κοινού, ενισχύοντας τη βιωσιμότητα, την ανάπτυξη και τη γόνιμη λειτουργία τους (Νάκου, 2006). Ερευνητικά πορίσματα υποστηρίζουν ότι ένα σημαντικό ποσοστό, εάν όχι το μεγαλύτερο, του κοινού πολλών μουσείων διεθνώς, αποτελείται από σχολικές ομάδες (Μούλιου & Νάκου, 2006). Από την άλλη μεριά, τα σχολεία μέσα από τη συνεργασία τους με χώρους πολιτισμικής αναφοράς επιδιώκουν την αισθητική αγωγή, την πολιτισμική ευαισθητοποίηση και τη διαμόρφωση θετικής στάσης των μαθητών απέναντι στην πολιτιστική κληρονομιά και δημιουργία μέσω της θέασης αυθεντικών αντικειμένων και της βίωσης εμπειριών πολιτισμού σε ένα κλίμα ψυχαγωγίας και αισθητικής απόλαυσης (Γερουλάνου, 1985, Βαϊνά, 1997, Βέμη, 2003).

Στην παρούσα εργασία, ο όρος «χώρος πολιτισμικής αναφοράς» εμπεριέχει όλους τους φορείς, τους οργανισμούς και τα μουσεία που εντάσσουν στις δράσεις τους τον Πολιτισμό. Πρόκειται για δυναμικά εργαλεία εκπαίδευσης, που παρέχουν ποικίλες δυνατότητες για άμεση επαφή με τον υλικό και άυλο πολιτισμό, καλλιεργώντας την κριτική σκέψη και τη δημιουργικότητα των μαθητών. Οι χώροι πολιτισμικής αναφοράς σχεδιάζουν εκπαιδευτικά προγράμματα που απευθύνονται σε σχολικές ομάδες όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων. Τα προγράμματα συχνά πλαισιώνονται από εκπαιδευτικό υλικό με τη μορφή εκπαιδευτικών φακέλων, μουσειοσκευών, υλικού σε ψηφιακή μορφή και από διαδραστικές εφαρμογές διαθέσιμες στους εκάστοτε ιστότοπους.

1. Θεωρητικό μέρος

1.1. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Από τα τέλη της δεκαετίας του '70 που πραγματοποιήθηκαν τα πρώτα εκπαιδευτικά προγράμματα για παιδιά σε ελληνικά μουσεία ως σήμερα έχουν σημειωθεί σημαντικά βήματα στη συνεργασία σχολείων και χώρων πολιτισμικής αναφοράς στη χώρα μας. Η οργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και εκθέσεων, η δημιουργία των αντίστοιχων τμημάτων στα μουσεία και άλλους χώρους πολιτισμικής αναφοράς, αλλά και η διοργάνωση σεμιναρίων, ημερίδων και συνεδρίων με συναφή θεματολογία

από διάφορους φορείς, αντανακλούν την κοινή προσπάθεια των χώρων πολιτισμικής αναφοράς και των εκπαιδευτικών φορέων για την προώθηση της πολιτισμικής εκπαίδευσης στο σχολικό πλαίσιο. Σημαντικό ρόλο προς την ενίσχυση των συνεργασιών έχουν διαδραματίσει τόσο το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Εφημερίδα της Κυβέρνησης, 2003), που έδωσε σχετικές αφορμές στο πλαίσιο των διδασκόμενων γνωστικών αντικειμένων, όσο και ο θεσμός των Υπευθύνων Πολιτιστικών Θεμάτων, που μέσα από το υποστηρικτικό και επιμορφωτικό τους έργο ενισχύουν τη συνεργασία των σχολείων, των εκπαιδευτικών και των μαθητών με καλλιτέχνες, μουσεία, πολιτιστικούς φορείς και οργανισμούς στο πλαίσιο της υλοποίησης Πολιτιστικών Προγραμμάτων.

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα των χώρων πολιτισμικής αναφοράς επιχειρούν να προκαλέσουν τη δημιουργική φαντασία και την κριτική σκέψη των παιδιών, την ανάκληση προηγούμενων γνώσεων, παραστάσεων και εμπειριών και να προωθήσουν τη θετική στάση τους απέναντι στην πολιτιστική κληρονομιά και δημιουργία (Νάκου, 2006). Βασικότερη επιδίωξή τους δεν είναι τόσο η δόμηση εξειδικευμένων γνώσεων, όσο η ευρύτερη καλλιέργεια δεξιοτήτων για την προσέγγιση και αξιοποίηση του υλικού και άυλου πολιτισμού, μέσα σε πλαίσιο αισθητικής απόλαυσης, κοινωνικού διαλόγου και ψυχαγωγίας (Νάκου, 2006).

Η διαμόρφωση των προγραμμάτων αυτών στηρίζεται σε θεωρίες μάθησης όπως αυτές των θεμελιωτών του κονστρουκτιβισμού Dewey (1938) και Bruner (1960), οι οποίοι θεωρούν την ποιοτική εμπειρία και την πρότερη γνώση, καθώς και τις στρατηγικές ανακάλυψης, απαραίτητες προϋποθέσεις για τη δόμηση της νέας γνώσης και για αποτελεσματική μάθηση. Σημαντική επιρροή έχει ασκήσει και η θεωρία του Vygotsky (1989) για τη «ζώνη της επικείμενης ανάπτυξης», σύμφωνα με την οποία κάθε παιδί μπορεί να υπερβεί φαινομενικούς αναπτυξιακούς περιορισμούς και να προσεγγίσει έννοιες που με μια πρώτη ματιά φαντάζονται «δυσνόητες» για το ηλικιακό του επίπεδο, με τη στοχευμένη παρέμβαση των παιδαγωγών.

Άμεσα συνδεδεμένη με τις παραπάνω θεωρίες είναι η μάθηση μέσω αντικειμένων (object based learning), μια διδακτική στρατηγική που επικεντρώνεται στην ιδέα ότι κάποιος μπορεί να μάθει από τα αντικείμενα, εξερευνώντας τα ίδια και το πλαίσιό τους. Οι έρευνες δείχνουν ότι η μάθηση μέσω αντικειμένων πραγματοποιείται πιο εύκολα, με μεγαλύτερο ενθουσιασμό, διατηρείται στην ανάμνηση για περισσότερο χρόνο και γεννάει την επιθυμία για επιπλέον γνώσεις (Ingle, 2004), ενώ παράλληλα προσφέρει εναλλακτικούς τρόπους προσέγγισης του κόσμου και δημιουργίας νοήματος που βασίζονται σε αισθητηριακά ερεθίσματα (Σαμσαρέλου, 2006).

Ιδιαίτερη επίδραση στο σχεδιασμό εκπαιδευτικών προγραμμάτων έχει επίσης ασκήσει η θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης του H. Gardner (1993), η οποία δίνει ιδιαίτερη έμφαση στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους τα άτομα μαθαίνουν, αλλά και στην αναγκαιότητα της πολύπλευρης ανάπτυξης της προσωπικότητας,

μέσα από κατάλληλα σχεδιασμένα εκπαιδευτικά προγράμματα που συσχετίζουν τις εμπειρίες πολιτισμού με ποικίλες πτυχές της νοημοσύνης.

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα μπορούν να έχουν χαρακτήρα μιας βραχυπρόθεσμης συνεργασίας, διάρκειας μίας συνάντησης της σχολικής ομάδας με τους εμπυχωτές, συνήθως στο χώρο του μουσείου, πολιτισμικού οργανισμού, κ.λπ. ή μακροπρόθεσμης που περιλαμβάνει περισσότερες της μίας συναντήσεις τόσο στο χώρο του σχολείου όσο και στους χώρους πολιτισμικής αναφοράς, συχνά και με τη συνεργασία διαφορετικών σχολικών μονάδων. Ως πρόσφατα παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν, μεταξύ άλλων, το πρόγραμμα «Η όπερα διαδραστικά στα Δημοτικά Σχολεία» που υλοποιήθηκε από τη Λυρική Σκηνή σε συνεργασία με Δημοτικά Σχολεία της επικράτειας (ιστοσελίδα Εθνικής Λυρικής Σκηνής), τα προγράμματα ετήσιας διάρκειας της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών, που περιλαμβάνουν πολυάριθμες συναντήσεις των σχολικών ομάδων με τις ομάδες παιδαγωγών-καλλιτεχνών του οργανισμού (Ιστοσελίδα Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Ιδρύματος Ωνάση), καθώς και το πρόγραμμα του Πολιτιστικού Οργανισμού «NEON» και του Παιδικού Μουσείου (Ιστοσελίδα Πολιτιστικού Οργανισμού NEON).

Έχει υποστηριχθεί από πολλούς μελετητές ότι οι μακροπρόθεσμες συνεργασίες μεταξύ των πολιτιστικών φορέων και των σχολείων αποτελούν χαρακτηριστικό ή προϋπόθεση για ποιοτική καλλιτεχνική και πολιτισμική εκπαίδευση (Catterall & Waldorf, 1999, Bamford, 2006, Wimmer, 2009, Aspin, 2010, Lauret & Marie, 2010) και συχνά αποτελούν ένα θετικό συμπλήρωμα του σχολικού μαθήματος (Steinhäuser 2012, στο Νικονάνου, 2015). Ιδιαίτερα επισημαίνεται η θετική επίδραση των συνεργασιών στη συμμετοχή των γονέων στη σχολική ζωή (Bamford, 2006), αλλά και στον εμπλουτισμό των διδακτικών προσεγγίσεων των εκπαιδευτικών, που δείχνουν να αναζωογονούνται από τέτοιες συνεργασίες και να ενισχύονται στη βελτίωση του σχολικού κλίματος (Bamford, 2006). Το σημαντικότερο όμως όφελος είναι η συνεργασία ανθρώπων με διαφορετικούς τύπους επαγγελματικής εμπειρίας και ειδίκευσης, η οποία ενδυναμώνει την επαγγελματική ανάπτυξη όλων των εμπλεκόμενων προς όφελος τόσο των σχολικών ομάδων, όσο και των πολιτιστικών φορέων (Carlisle, 2011).

1.2. Σχετικές Έρευνες

Οι έρευνες στην Ελλάδα και διεθνώς αναδεικνύουν το σχολείο ως έναν καθοριστικό παράγοντα, τόσο για το πλαίσιο και για το περιεχόμενο της αλληλεπίδρασης των μαθητών με τους χώρους πολιτισμικής αναφοράς όσο και για τη διαμόρφωση της μετέπειτα στάσης τους ως ενήλικων θεατών/ ακροατών/ επισκεπτών (Κουβέλη, 2000, Kisiel, 2003).

Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τη σχέση των μαθητών με το μουσείο, στην οποία συμμετείχαν μαθητές 12 ως 18 ετών και συγκεκριμένα 2719 μαθητές από το

νομό Αττικής και 434 από την Ικαρία, διαπιστώθηκε η σημασία του ρόλου του σχολείου και των εκπαιδευτικών. Ένα από τα βασικά συμπεράσματα ήταν ότι το σχολικό εκπαιδευτικό πλαίσιο αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα για την εγκαθίδρυση της σχέσης των εφήβων με το μουσείο (Κουβέλη, 2000).

Η σχέση μεταξύ των υπευθύνων μουσείων και των εκπαιδευτικών, ατόμων δηλαδή που προέρχονται από διαφορετικούς θεσμούς, σκιαγραφεί προσδοκίες, αυταπάτες, εκπλήξεις αλλά και εμπόδια που συχνά χαρακτηρίζουν τις συνεργασίες αυτές (Buffet, 2000). Σε έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στη Γαλλία και στην Ελλάδα με σκοπό να διερευνηθεί το πώς καθένας από τους δύο αυτούς θεσμούς αντιλαμβάνεται το ρόλο του, αναδείχθηκε μια θεμελιακή αντίφαση: το μουσείο επιθυμεί να διαφοροποιηθεί από το σχολείο στην προσπάθεια πραγμάτωσης του στόχου του για εκδημοκρατισμό της κουλτούρας και από την άλλη έχει ανάγκη το σχολείο για να διευρύνει αλλά και να προετοιμάσει το μελλοντικό κοινό του (Ζαφειράκου, 2000). Ωστόσο και οι δύο πλευρές μοιράζονται τον κοινό στόχο να φέρουν τα παιδιά κοντά στην πολιτισμική κληρονομιά.

Άλλες έρευνες (Βέμη, 2003, 2006, Βέμη & Κανάρη, 2008, Vemi & Kanari, 2008) έχουν ασχοληθεί με τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τη συνεργασία και αλληλεπίδραση σχολείου-μουσείου και έχουν δείξει ότι είναι αναγκαία η ουσιαστική μουσειοπαιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα, που μπορεί να προωθήσει τη σύνδεση των σχολείων, «ως χώρων τυπικής εκπαίδευσης», με τα μουσεία, ως «χώρων μη τυπικής εκπαίδευσης». Επίσης, η έρευνα των Ανδρέου κ.ά. (2008) μελέτησε τη σχέση των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με το μουσείο, αναδεικνύοντας αφενός στερεοτυπικές αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για το μουσείο ως μέσο πολιτισμικής αγωγής και αφετέρου την εκπαιδευτική χρησιμότητα της σχέσης μουσείου-σχολείου.

Η Στεφάνου (2010) διερεύνησε τις απόψεις 120 εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, που μετεκπαιδεύονταν στα Διδασκαλεία των Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης (ΠΤΔΕ) των Πανεπιστημίων Αιγαίου, Ιωαννίνων, Θεσσαλονίκης, Πατρών και Κρήτης σχετικά με τον εκπαιδευτικό ρόλο του μουσείου, τη διδακτική ετοιμότητα των ιδίων να ανταποκριθούν στις ανάγκες μιας σύγχρονης διδασκαλίας σε χώρους πολιτισμικής αναφοράς και τη γνώση των θεσμικών και υλικοτεχνικών προϋποθέσεων για την ανάπτυξη της συνεργασίας σχολείου και μουσείου. Από τα ευρήματα της έρευνας, η επικοινωνιακή και ψυχαγωγική λειτουργία του μουσείου διαφάνηκε ως υποτιμημένη στη συνείδηση των εκπαιδευτικών. Επιπλέον, αναδείχθηκε η έλλειψη επαρκούς θεωρητικής κατάρτισης και σταθερής ενημέρωσης των εκπαιδευτικών. Ωστόσο, όλοι οι ερωτηθέντες εκπαιδευτικοί αναγνώρισαν τον σημαντικό εκπαιδευτικό ρόλο που επιτελεί το μουσείο, ενώ παρά το διαπιστωμένο έλλειμμα μουσειοπαιδαγωγικών γνώσεων παρουσίασαν υψηλό βαθμό επίγνωσης των αναγκαίων προϋποθέσεων για μια αποτελεσματική διδασκαλία στο χώρο του μουσείου,

όπως είναι η μετεκπαίδευση των εκπαιδευτικών στη Μουσειοπαιδαγωγική, η θεσμοθέτηση της συνεργασίας σχολείου και μουσείου, η ένταξη μαθημάτων Μουσειοπαιδαγωγικής στο Πρόγραμμα Σπουδών των ΠΤΔΕ και, τέλος, η τροποποίηση του Αναλυτικού προγράμματος Δημοτικής Εκπαίδευσης.

Ενώ αρκετές έρευνες έχουν διερευνήσει τα οφέλη από τη συνεργασία των σχολείων και των χώρων πολιτισμικής αναφοράς για την καλλιτεχνική και πολιτισμική εκπαίδευση από την πλευρά των σχολείων, των εκπαιδευτικών και των μαθητών, πολύ λιγότερα ευρήματα είναι διαθέσιμα για την «ανατομία» αυτών των συνεργασιών από την οπτική των χώρων πολιτισμικής αναφοράς (Vermeersch & Vandenbroucke, 2013).

Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε στελέχη αρχαιολογικών μουσείων και μουσείων τέχνης στη Γαλλία (Ζαφειράκου, 2000) για τη σχέση μουσείου και σχολείου, προέκυψε ότι η επικοινωνία των στελεχών των μουσείων με τους εκπαιδευτικούς μπορεί να έχει τη μορφή της συνεργασίας, της αδιάφορης συνύπαρξης ή και της σύγκρουσης ανάλογα με τις προσδοκίες, τους στόχους και τις κυρίαρχες αξίες των δύο πλευρών. Τα στελέχη των μουσείων θεωρούν ως βασικά εμπόδια την έλλειψη συμμετοχής των εκπαιδευτικών και την απουσία συγκεκριμένων αιτημάτων από την πλευρά τους, καθώς συχνά δεν είναι σαφές αν οι εκπαιδευτικοί επιθυμούν μια ολοκληρωμένη συνεργασία, μια απλή συμμετοχή ή μια ανταλλαγή γνώσεων. Στις παραπάνω δυσχέρειες έρχεται να προστεθεί η έλλειψη κατάλληλης εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών για διαφορετικά περιβάλλοντα μάθησης, όπως είναι τα μουσεία.

Ενώ όλες οι παραπάνω έρευνες αναφέρονται αποκλειστικά σε μουσεία, οι Vermeersch & Vandenbroucke (2013) στην περιοχή της Φλάνδρας του Βελγίου εξέτασαν το βαθμό στον οποίο οι συνεργασίες ανάμεσα σε πολλών τύπων πολιτιστικούς οργανισμούς (όπως μουσεία, καλλιτεχνικά και πολιτιστικά κέντρα, οργανώσεις νέων, κτλ.) και τα σχολεία μπορούν να αναπτυχθούν. Η έρευνα εστίασε στην οπτική των πολιτιστικών οργανισμών και εξέτασε:

- Σε ποιο βαθμό οι πολιτιστικοί οργανισμοί συνεργάζονται με τα σχολεία για την καλλιτεχνική και πολιτισμική εκπαίδευση.
- Ποια είναι τα κύρια εσωτερικά και εξωτερικά κίνητρα και ποια τα εμπόδια για τέτοιου είδους συνεργασίες.

Τα στοιχεία συλλέχθηκαν μέσα από συνεντεύξεις και έρευνα με ομάδες εστίασης (focus groups), στις οποίες συμμετείχαν επιστήμονες των πολιτιστικών οργανισμών. Από την έρευνα αναδείχθηκαν τα οφέλη, οι ευκαιρίες και οι αδυναμίες των συνεργασιών, με τρόπο ώστε να απεικονίζουν τις προϋποθέσεις για επιτυχή αλληλεπίδραση μεταξύ των πολιτιστικών φορέων και των σχολείων. Η «ανοιχτή» και άτυπη προσέγγιση της μαθησιακής διαδικασίας, η αποτελεσματική αξιοποίηση των βιωμένων εμπειριών των μαθητών και οι προκλητικές και ενδιαφέρουσες για τους μαθητές διδακτικές προσεγγίσεις των ειδικών στον πολιτισμό αναδείχθηκαν ως βασικοί

παράγοντες επιτυχίας. Από την άλλη, η ανεπαρκής υποδομή στα σχολεία, οι χρονικοί περιορισμοί που προκύπτουν από την αυστηρή οριοθέτηση του σχολικού προγράμματος και η έλλειψη σαφούς γνώσης από την πλευρά των εκπαιδευτικών του τι έχουν να προσφέρουν οι πολιτιστικοί φορείς στην εκπαίδευση αναδείχθηκαν ως οι πιο σημαντικοί παράγοντες που δυσκολεύουν τις συνεργασίες.

2. Από τη θεωρία... στη συνεργασία και την έρευνα

Η συχνή και μακροπρόθεσμη συνεργασία των χώρων πολιτισμικής αναφοράς και των σχολείων μπορεί να συμβάλει όχι μόνο στον εμπλουτισμό της καλλιτεχνικής/πολιτισμικής εκπαίδευσης των μαθητών (Harland *et al.*, 2005, Bamford, 2006), αλλά και στην πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους (Catterall & Waldorf, 1999), ενώ μπορεί να ενισχύσει και την αίσθηση συνοχής και συνεργασίας με την ευρύτερη κοινότητα (Aspin, 2010).

Στο παραπάνω πλαίσιο, σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η διερεύνηση της συνεργασίας ανάμεσα σε δύο διαφορετικές σχολικές μονάδες, μία από την πρωτοβάθμια και μία από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με χώρους πολιτισμικής αναφοράς, στο πλαίσιο μακροχρόνιων, αυτοχρηματοδοτούμενων εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

2.1. Μέθοδος έρευνας-ερευνητικά εργαλεία

Η έρευνα ακολούθησε τη μεθοδολογία της μελέτης περίπτωσης και αξιοποίησε ως βασικό ερευνητικό εργαλείο την ημι-δομημένη συνέντευξη. Η μελέτη περίπτωσης επιλέχθηκε ως η καταλληλότερη μέθοδος, καθώς διερευνήθηκαν συγκεκριμένες περιπτώσεις συνεργασιών μεταξύ σχολείων και χώρων πολιτισμικής αναφοράς. Ωστόσο, ακριβώς επειδή αναφέρεται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις τα αποτελέσματα δεν μπορούν να γενικευτούν (Cohen & Manion, 1994).

Η ημι-δομημένη συνέντευξη επιλέχθηκε ως βασικό εργαλείο συλλογής δεδομένων, γιατί είναι ευέλικτη και επιτρέπει στους ερευνητές να εμβαθύνουν στα υπο-μελέτη θέματα, αναδιαμορφώνοντας την ακριβή μορφή των ερωτήσεων ή τη σειρά τους, ανάλογα με τις απαντήσεις των ερωτώμενων (Τσιώλης, 2014). Τα ερωτήματα στα οποία επικεντρώθηκαν οι συνεντεύξεις περιέχονται στο σχετικό Παράρτημα.

Οι συνεντεύξεις, μέσα από τις οποίες οι διευθύντριες και οι εκπαιδευτικοί των σχολείων, καθώς και οι εμπυχωτές των υλοποιούμενων εκπαιδευτικών προγραμμάτων αποτύπωσαν την άποψή τους για τα προγράμματα και την επίδρασή τους στους μαθητές, πραγματοποιήθηκαν από τις γράφουσες στο χώρο των σχολείων με την ολοκλήρωση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και ηχογραφήθηκαν.

2.2. Συμμετέχοντα σχολεία

Δύο δημόσια σχολεία, ένα από την Πρωτοβάθμια (Δημοτικό) και ένα από τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση (Γυμνάσιο) συμμετείχαν στην έρευνα. Το Δημοτικό Σχολείο

συνεργάστηκε με τη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών του Ιδρύματος Ωνάση στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού Προγράμματος ετήσιας διάρκειας «Σύγχρονη Τέχνη: Πρώτα ζεις και μετά κατανοείς» (ένα τμήμα της Ε' τάξης με 22 μαθητές το σχολικό έτος 2014-2015), ενώ το Γυμνάσιο με τον Πολιτιστικό Οργανισμό «ΝΕΟΝ» και το Ελληνικό Παιδικό Μουσείο στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος «Είναι αυτό Τέχνη;» (τρία τμήματα της Γ' τάξης με 21 μαθητές το καθένα το σχολικό έτος 2015-2016).

2.3. Ερευνητικά ερωτήματα

Η έρευνα στόχευε στην εξέταση:

- α) της επίδρασής του κάθε εκπαιδευτικού προγράμματος στους μαθητές,
- β) των επιδράσεων της συνεργασίας ανάμεσα στο σχολείο και τους χώρους πολιτισμικής αναφοράς και στους δύο φορείς,
- γ) των απόψεων των εκπαιδευτικών και των εμπυχωτών για την αναγκαιότητα τέτοιων συνεργασιών και
- δ) των παραγόντων που επέδρασαν θετικά ή αρνητικά στην υλοποίηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων από την πλευρά τόσο των σχολείων όσο και των χώρων πολιτισμικής αναφοράς.

2.4. Συνοπτική παρουσίαση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και των φορέων υλοποίησής τους

2.4.1. Πρόγραμμα «Σύγχρονη Τέχνη: Πρώτα ζεις και μετά κατανοείς» - Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών

Ο Πολιτιστικός Οργανισμός «Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών» του Ιδρύματος Ωνάση αποτελεί μια σχετικά νέα πολιτιστική δομή στον ελλαδικό χώρο. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Σύγχρονη Τέχνη: Πρώτα ζεις και μετά κατανοείς» εφαρμόζεται κάθε σχολικό έτος από το 2012 ως σήμερα και απευθύνεται σε μαθητές Ε' και ΣΤ' Δημοτικού. Βασικός στόχος του προγράμματος είναι να ανοίξει την πόρτα σε μαθητές σχολείων για να δουν με διαφορετικό μάτι την τέχνη και τον πολιτισμό του σήμερα και να αποκτήσουν την αυτοπεποίθηση και τα εργαλεία ώστε να ερμηνεύουν τα έργα σύγχρονης τέχνης με το δικό τους τρόπο και, βέβαια, να δημιουργούν οι ίδιοι τέχνη (Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, 2015).

Κατά τη διάρκεια του προγράμματος, για το οποίο δεν υπάρχει καμία οικονομική επιβάρυνση για τους μαθητές και το σχολείο, πραγματοποιούνται τρεις κύκλοι δραστηριοτήτων σε διάφορους χώρους: στο χώρο της Στέγης, σε πολιτιστικούς και αρχαιολογικούς χώρους και στη σχολική αίθουσα. Οι μαθητές παρακολουθούν πρώτα πολιτιστικές δράσεις και έπειτα συμμετέχουν σε εργαστήρια, συζητώντας σχετικά με τις «εμπειρίες πολιτισμού» που βίωσαν. Ποικίλα ερεθίσματα, όπως μια ταινία, ένας

πίνακας, μια συναυλία κ.ά. ωθούν τα παιδιά να προβληματιστούν και να εκφραστούν. Η εφαρμογή του προγράμματος είναι ετήσια και περιλαμβάνει συχνές συναντήσεις των σχολικών ομάδων με την εξειδικευμένη παιδαγωγική-καλλιτεχνική ομάδα της Στέγης (χορογράφο, εικαστικό και μουσικό).

2.4.2. Το Πρόγραμμα «Είναι αυτό Τέχνη;» -Ελληνικό Παιδικό Μουσείο και Πολιτιστικός και Αναπτυξιακός Οργανισμός ΝΕΟΝ

Ο Πολιτιστικός και Αναπτυξιακός Οργανισμός κοινής ωφέλειας «ΝΕΟΝ» αποτελεί ένα νέο πολιτιστικό εγχείρημα στην ελληνική επικράτεια, που ξεκίνησε τη δράση του τον Ιούνιο του 2013 και έχει ως κεντρικό άξονα τη Σύγχρονη Τέχνη. Το Πρόγραμμα «Είναι αυτό Τέχνη;», που ξεκίνησε το ταξίδι του το σχολικό έτος 2014-2015 με τη συνεργασία του Ελληνικού Παιδικού Μουσείου και του Πολιτιστικού Οργανισμού ΝΕΟΝ, υλοποιείται με μαθητές Γ' τάξης του Γυμνασίου χωρίς οικονομική επιβάρυνση για τα σχολεία και τους μαθητές.

Σύμφωνα με τους σχεδιαστές του Προγράμματος, στόχος του είναι η ευαισθητοποίηση των μαθητών στην έννοια της σύγχρονης τέχνης με βιωματικό τρόπο, η κατανόηση της Τέχνης ως εμπειρία επικοινωνίας, διαλόγου, ευχαρίστησης και τελικά δημιουργίας. Βασική επιδίωξη είναι η εξοικείωση με τα σύγχρονα καλλιτεχνικά ρεύματα και τους εκπροσώπους τους και η ανάπτυξη πολλαπλών προσωπικών και συλλογικών τρόπων προσέγγισης της Τέχνης. Το Πρόγραμμα πραγματοποιείται ανά τμήμα, σε δύο ξεχωριστές συναντήσεις στο χώρο του σχολείου. Κατά τη διάρκεια της πρώτης συνάντησης οι μαθητές εισάγονται βιωματικά στο χώρο της σύγχρονης τέχνης και προετοιμάζονται για τη δεύτερη συνάντηση, λίγες εβδομάδες αργότερα, προκειμένου στο διάστημα που μεσολαβεί να ετοιμάσουν και να παραδώσουν ένα καλλιτεχνικό έργο (Ιστοσελίδα Πολιτιστικού Οργανισμού ΝΕΟΝ). Τα έργα των μαθητών περιλαμβάνονται σε έκθεση του Παιδικού Μουσείου.

Επιπλέον, μια μουσειοσκευή δίνεται στη σχολική μονάδα, ώστε με τη βοήθεια του εκπαιδευτικού των Εικαστικών, οι μαθητές να εμπεδώσουν τη γνώση τους, να καταθέσουν τις απορίες και τους προβληματισμούς τους, να δημιουργήσουν. Κάρτες με έργα σύγχρονων καλλιτεχνών και σύντομες βιογραφικές πληροφορίες, όπως των: Andy Warhol, Louise Bourgeois, Γιάννη Κουνέλλη κ.ά., γίνονται αφορμή για παιχνίδι, ενώ αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν από καλλιτέχνες της σύγχρονης τέχνης βρίσκονται στα χέρια των μαθητών για να πάρουν άλλη πνοή, δημιουργώντας.

2.5. Αποτελέσματα της έρευνας

Οι συνεντεύξεις των διευθυντριών και των εκπαιδευτικών των συμμετεχόντων σχολείων καθώς και των εμπυχωτών που υλοποίησαν τα εκπαιδευτικά προγράμματα ηχογραφήθηκαν και στη συνέχεια αναλύθηκαν με άξονα τα ερευνητικά ερωτήματα. Τα κυριότερα δεδομένα που προέκυψαν από τις απαντήσεις τους

συνοψίζονται παρακάτω και αποτυπώνονται στις ενδεικτικά επιλεγμένες απαντήσεις τους:

2.5.1. Η επίδραση του εκπαιδευτικού προγράμματος στους μαθητές

Από τις απαντήσεις των ερωτώμενων προέκυψε ότι οι μαθητές ανταποκρίθηκαν θετικά στα προγράμματα επιδεικνύοντας ενθουσιασμό και ήταν δεκτικοί ως προς τις καινοτομίες των προγραμμάτων σε σχέση με το καθημερινό σχολικό πρόγραμμα. Όπως δήλωσαν:

«Τα παιδιά ανταποκρίθηκαν με πολλή χαρά και ενθουσιασμό ... και ήταν εξαιρετικά δεκτικά στο “καινούριο”, το “εναλλακτικό” ή το “παράξενο” που παρακολουθούσαν» (εκπαιδευτικός Δημοτικού).

«Μας εξέπληξαν οι ευφάνταστες ιδέες τους ... το πόσο ώριμοι είναι οι έφηβοι αλλά και πόσο ανοιχτοί στο καινούργιο, όταν μπουν στη διαδικασία να εμπλακούν και να το κατανοήσουν. Τέλος, εντυπωσιακό μας φάνηκε πως οι καθηγητές που βρίσκονται μέσα στην τάξη κατά τη διεξαγωγή του προγράμματός μας έλεγαν συχνά πως μαθητές με χαμηλή επίδοση ήταν ιδιαίτερα συμμετοχικοί στον διάλογο και τις δράσεις» (εμπυχώτρια Ελληνικού Παιδικού Μουσείου).

Ωστόσο επισημάνθηκε και ο ρόλος που παίζει η δυναμική της κάθε μαθητικής ομάδας στον βαθμό και τους τρόπους ανταπόκρισής της στο πρόγραμμα:

«...όλα εξαρτώνται από το έμφυχο υλικό: κάποιες ομάδες συμμετέχουν πολύ ενεργά και κάποιες λιγότερο, με κάποιους ανθρώπους η επικοινωνία είναι δύσκολη, με κάποιους άλλους είναι μαγική...» (εκπαιδευτικός Γυμνασίου).

Επιπλέον, υπογραμμίστηκε από τους εκπαιδευτικούς και από τις διευθύντριες η σημασία των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στη διαμόρφωση θετικής στάσης των μαθητών απέναντι στην Τέχνη γενικότερα και τη σύγχρονη τέχνη ειδικότερα. Τονίστηκε ιδιαίτερα το γεγονός ότι οι μαθητές είχαν την ευκαιρία να έρθουν πιο κοντά στην Τέχνη, όχι μόνο ως θεατές-ακροατές-παρατηρητές αλλά και ως δημιουργοί προσεγγίζοντας τους κώδικές της.

«Ήρθαν πιο κοντά στην Τέχνη, όπως ο χορός, το θέατρο, η μουσική κ.ά. Πέρα από την α' φάση στην οποία οι μαθητές ήταν ακροατές-παρατηρητές, στη β' φάση ήταν οι ίδιοι δημιουργοί ... Κάθε φορά έβλεπες στα μάτια τους την ικανοποίηση και τη χαρά για τα καινούρια-παράξενα πράγματα με τα οποία έρχονταν σε επαφή» (Διευθύντρια Δημοτικού).

«Στο τέλος των δύο συναντήσεων η οπτική των περισσότερων ήταν διαφορετική, πιο σφαιρική κι εμπλουτισμένη, καθώς μέσα από τη βιω-

ματική μέθοδο και με την ανταλλαγή απόψεων κατά τη διάρκεια του προγράμματος τα παιδιά προσέγγισαν το θέμα με διαφορετικά μέσα, αξιοποίησαν τις νοημοσύνες τους και διαμόρφωσαν ένα βίωμα καλλιεργώντας προσωπικούς και συλλογικούς τρόπους προσέγγισης ενός έργου σύγχρονης τέχνης» (εμπυχώτρια Ελληνικού Παιδικού Μουσείου).

Αναμφίβολα το σχολείο ρίχνει το σπόρο των ερεθισμάτων στους μαθητές, αλλά οι εκπαιδευτικοί δεν προλαβαίνουν πάντα να απολαύσουν τους καρπούς, μιας και τα αποτελέσματα φαίνονται μακροπρόθεσμα και συχνά στην ενήλικη ζωή. Ωστόσο, από τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών και των διευθυντριών προέκυψαν ενδείξεις αλλαγής στάσεων και συμπεριφορών κατά τη διάρκεια εφαρμογής του Προγράμματος, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε ότι:

«Ο βιωματικός του χαρακτήρας τους βοήθησε να ανοιχτούν και να επικοινωνήσουν μεταξύ τους καθώς και με τους καλλιτέχνες. Προσωπικά παρατήρησα αλλαγή στη συμπεριφορά τους και βελτίωση των διαπροσωπικών τους σχέσεων στο τμήμα τους και στο χώρο του σχολείου ... Πιστεύω πως το Πρόγραμμα επέδρασε θετικά στη σχολική κουλτούρα. Οι μαθητές μοιράζονταν αυτά που έβλεπαν και μάθαιναν, στους άλλους μαθητές. Άλλαξαν στάσεις, συμπεριφορές, διαπροσωπικές σχέσεις» (Διευθύντρια Δημοτικού).

«Το θέμα της Τέχνης ήταν συχνό στις συζητήσεις των μαθητών στα διαλείμματα. Συχνά διαφωνούσαν και έρχονταν σε αντιπαράθεση με αφορμή ένα έργο, γιατί ο διαφορετικός τρόπος προσέγγισης του άνοιγε δίοδους επικοινωνίας. Στα μάτια τους υπήρχε ζωντανή η φλόγα της ικανοποίησης από τη εμπειρία που ζούσαν» (Διευθύντρια Γυμνασίου).

Την άποψη αυτή ενισχύει η εμπυχώτρια του Ελληνικού Παιδικού Μουσείου, η οποία μεταφέρει τη σχέση των μαθητών μεταξύ τους και με τον εαυτό τους κατά τη διάρκεια του Προγράμματος:

«Τις περισσότερες φορές τα παιδιά εντυπωσιάστηκαν όχι από τους καλλιτέχνες ή από εμάς, αλλά περισσότερο από τις ιδέες-ερμηνείες και τα έργα των ίδιων και των συμμαθητών τους, τις πλευρές του εαυτού τους που ανακάλυπταν και δεν είχαν τύχει να βγουν έως τότε στην επιφάνεια».

Ως προς τη σημασία των εμπειριών τέχνης που βίωσαν τα παιδιά είναι χαρακτηριστική η επισήμανση της εκπαιδευτικού του Γυμνασίου:

«Με αφορμή την παρουσίαση του έργου της Marina Abramovic στην τάξη, μια ομάδα 10 μαθητών επισκεφθήκαμε μαζί το μουσείο Μπενάκη

και παρακολουθήσαμε τη «μέθοδο Abramonic». Φεύγοντας από το μουσείο, μία μαθήτριά μου είπε: «δεν θα το ξεχάσω ποτέ, είναι ό,τι πιο σημαντικό έχει συμβεί στην ζωή μου».

2.5.2. Η επίδραση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στη διδακτική προσέγγιση και την επαγγελματική κουλτούρα των εκπαιδευτικών και των εμπυχωτών

Και στις δύο περιπτώσεις επισημάνθηκε η επίδραση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στη διδακτική προσέγγιση των εκπαιδευτικών και η συμβολή της συνεργασίας τους με τους εμπυχωτές-καλλιτέχνες στη διεύρυνση, τον εμπλουτισμό και την ανανέωση των εκπαιδευτικών τους προσεγγίσεων. Ακόμη, σημειώθηκε ως ένα θετικό στοιχείο και η επαφή τους με πτυχές της σύγχρονης τέχνης με τις οποίες και οι ίδιοι δεν ήταν τόσο εξοικειωμένοι.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν:

«Παρακολουθώντας για δύο συνεχείς χρονιές το πρόγραμμα, αντιλήφθηκα πού υστερώ ως εκπαιδευτικός. Κατάλαβα σε ποια σημεία χρειάζεται να εστιάσω, τι να διορθώσω, τι να αποφύγω, πώς να χειριστώ δυσκολίες και “σκοπέλους”» (εκπαιδευτικός Γυμνασίου).

Επιπλέον, οι εμπυχωτές από τη δική τους πλευρά καταγράφουν και τα δικά τους οφέλη, τόσο ως καλλιτέχνες, όσο και ως «ερμηνευτές». Όπως επισημαίνουν η αλληλεπίδραση με τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς εμπλουτίζει και ανανεώνει και τη δική τους καλλιτεχνική και παιδαγωγική προσέγγιση. Σύμφωνα με την εμπυχωτριά του Ελληνικού Παιδικού Μουσείου:

«Το πρόγραμμα αυτό μας ‘έμαθε’ να είμαστε πιο ανοιχτοί στο καινούργιο και να προσεγγίζουμε κάθε φορά ένα γνωστό εικαστικό θέμα ως «tabula rasa», γιατί ακούμε τις νέες ιδέες που γεννώνται πιο καθαρά και μέσα από διαφορετικό, κάθε φορά, πρίσμα. Συχνά μας συγκινεί, μας εμπνέει και συνολικά μας κάνει να θέλουμε να εξελισσόμαστε στη δουλειά μας και να ενημερωνόμαστε, ώστε να μπορούμε να αποδώσουμε το δυνατό, τα μέγιστα».

Οι εμπυχωτές της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών δηλώνουν:

«Η γνωριμία μας άλλωστε, ήταν από μόνη της ένα ξεχωριστό ταξίδι, ένα ταξίδι γνώσης, συναισθήματος, ανταλλαγής, δημιουργίας. Παιδιά από γειτονιές που ίσως κάποιος από μας δεν είχε ποτέ του επισκεφθεί, δάσκαλοι συχνά με διαφορετική αντίληψη για την τέχνη και εμείς άγνωστοι επίσης, «άλλοι, «ξένοι», «διαφορετικοί». Μια αληθινή πολυμορφία, ζωντανή, στην πράξη, έτοιμη να δείξει το πρόσωπό της και να κάνει

όλους μας να την αφουγκραστούμε, να την επεξεργαστούμε και στο τέλος να την αγαπήσουμε και να την κάνουμε μέρος της ζωής μας».

2.5.3. Η αναγκαιότητα πραγματοποίησης τέτοιων συνεργασιών και οι παράγοντες που επιδρούν θετικά στην υλοποίησή τους

Οι εκπαιδευτικοί και οι διευθύντριες τόνισαν την αναγκαιότητα της συνεργασίας μουσείων και πολιτιστικών οργανισμών με τα σχολεία σε σταθερή βάση στο πλαίσιο μακροχρόνιων προγραμμάτων και δήλωσαν την επιθυμία τους να συμμετάσχουν και στο μέλλον με τους μαθητές τους σε ανάλογα προγράμματα προκειμένου όλο και περισσότεροι μαθητές να έχουν παρόμοιες εμπειρίες.

Από τα αποτελέσματα της έρευνας προέκυψαν οι απόψεις των ερωτώμενων σχετικά με τους παράγοντες που επηρεάζουν θετικά τις συνεργασίες ανάμεσα στα σχολεία και τους χώρους πολιτισμικής αναφοράς. Η διάρκεια των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, που ξεπερνούσε αυτήν της μίας συνάντησης επισημάνθηκε και στις δύο περιπτώσεις ως ένα βασικό στοιχείο που συνεισέφερε στην επιτυχία τους.

«Είναι σαφές ότι η μακροχρόνια συνεργασία σχολείου –καλλιτεχνών είναι ωφελιμότερη από μονοήμερα εκπαιδευτικά προγράμματα, αφού μόνο μέσα στο χρόνο διαμορφώνεται η σχέση και στο τέλος η αγάπη για την Τέχνη» (εκπαιδευτικός Δημοτικού).

«Όσο σπουδαία και αν είναι τα βραχύχρονα προγράμματα, επισκέψεις, διαλέξεις κ.λπ., δεν προλαβαίνουν να «ριζώσουν» και να δώσουν καρπούς... Δεν είναι τυχαίο ότι στηρίζουμε την εκπαιδευτική διαδικασία στην επανάληψη και στην υπενθύμιση, στη δημιουργία συνδετικού ιστού, στην σύνδεση με την ζωή μας. Χτίζουμε κάθε μέρα, αλλιώς ξεχνάμε. Ιδίως τώρα, που η πληροφόρηση είναι πλέον καταγιστική» (εκπαιδευτικός Γυμνασίου).

Ως άλλοι σημαντικοί παράγοντες που επέδρασαν θετικά στην υλοποίηση των προγραμμάτων επισημάνθηκαν επίσης ο βιωματικός χαρακτήρας τους, το κατάλληλα επιλεγμένο εκπαιδευτικό υλικό και ο εύστοχος σχεδιασμός των δραστηριοτήτων, αλλά και η καλλιτεχνική γνώση και εμπειρία και οι επικοινωνιακές δεξιότητες των καλλιτεχνών-εμφυχωτών.

«...σημαντικό ρόλο στην ανταπόκριση των παιδιών έπαιξε το γεγονός ότι ο σχεδιασμός και η υλοποίηση του προγράμματος έγινε από καλλιτέχνες που μας έδειξαν μια άλλη οπτική στην εκπαιδευτική διαδικασία» (εκπαιδευτικός Δημοτικού).

«Στην αρχή ήταν δύσπιστοι και μαζεμένοι. Η επιμονή, η φιλική προσέγγιση και η ευρηματικότητα των εκπαιδευτριών τους χαλάρωσε και κυρίως τους έκανε να νιώσουν ότι η Τέχνη δεν αφορά τους ειδικούς, ...

ότι και οι ίδιοι είναι σε θέση να την προσεγγίσουν, να την καταλάβουν και κυρίως να την απολαύσουν !!!!» (εκπαιδευτικός Γυμνασίου)

Επιπλέον, αναδείχθηκε η σημασία της άρτιας οργάνωσης των εκπαιδευτικών προγραμμάτων από την πλευρά των πολιτιστικών οργανισμών και της χρηματοδότησής τους, που είχε ως συνέπεια την παροχή υψηλού επιπέδου υλικοτεχνικής υποδομής, αλλά και τη δυνατότητα για την βίωση μαθησιακών και καλλιτεχνικών εμπειριών που θα ήταν αδύνατον να ζήσουν οι μαθητές δίχως αυτές τις συνεργασίες.

Από την πλευρά των χώρων πολιτισμικής αναφοράς επισημάνθηκε και ο σημαντικός ρόλος της στήριξης των προγραμμάτων από το σχολείο και από τους εκπαιδευτικούς. Όπως επισημαίνει η εμψυχώτρια του Ελληνικού Παιδικού Μουσείου:

«... είναι εξαιρετικά καίριο και ουσιαστικό να βρίσκεται κάποιος εκπαιδευτικός μέσα στην τάξη καθ' όλη την ώρα διεξαγωγής του προγράμματος, ώστε να έχει μία σφαιρική εικόνα και να μπορεί να δώσει συνέχεια στην εμπειρία των μαθητών. Μόνο έτσι μπορεί να ενταχθεί ουσιαστικά το πρόγραμμα στη σχολική καθημερινότητα και να έχει ουσιαστικά αποτελέσματα, ερχόμενο να συμπληρώσει ή να ενισχύσει τη γνώση, καθώς οι προσεγγίσεις του είναι διαθεματικές»..

Ως ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας για την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων αναδεικνύεται και το ενδιαφέρον των διευθυντών των σχολικών μονάδων. Κοινός στόχος των διευθυντριών και των δύο σχολείων είναι η ευαισθητοποίηση των μαθητών σε θέματα πολιτισμού, η καλλιέργεια της δημιουργικότητάς τους, η μάθηση μέσα από το βίωμα και το άνοιγμα του σχολείου στην κοινωνία. Το προσωπικό τους ενδιαφέρον και η ενημέρωση και μελέτη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων που οργανώνονται κάθε χρόνο τους ωθούν να επιλέξουν το κατάλληλο για την ηλικία, το επίπεδο και τα ενδιαφέροντα των μαθητών ώστε να συμμετάσχουν με ενθουσιασμό και υπευθυνότητα. Με το όραμά τους δημιουργούν τα κίνητρα και εμπνέουν τους συμμετέχοντες εκπαιδευτικούς και μαθητές να αντλήσουν από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα γνώση, ευχαρίστηση, τη χαρά της δημιουργίας και της επικοινωνίας.

3. Συμπεράσματα – Συζήτηση

Από την έρευνα προκύπτει ότι η συνεργασία ανάμεσα στα σχολεία και τους πολιτιστικούς φορείς επέδρασε θετικά εκατέρωθεν. Από την πλευρά των σχολείων, άνοιξε γέφυρες επικοινωνίας του σχολείου με την εκτός σχολείου πολιτισμική ζωή, δίνοντας την ευκαιρία για την αλληλεπίδραση με καλλιτέχνες και «ερμηνευτές» και παρέχοντας ουσιαστικές ευκαιρίες για την επαφή των μαθητών με τις τέχνες και τον πολιτισμό. Από την πλευρά των πολιτιστικών οργανισμών, συνέβαλε στη διαμόρφωση ενεργών μελλοντικών θεατών-ακροατών-δημιουργών.

Μέσα από την αλληλεπίδρασή τους με τους καλλιτέχνες-εμφυχωτές της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών και του Παιδικού Μουσείου, αλλά και την άμεση επαφή τους με έργα τέχνης, οι μαθητές εξοικειώθηκαν με τους κώδικες της σύγχρονης τέχνης. Ως θεατές-ακροατές-παρατηρητές, αλλά και ως δημιουργοί των δικών τους έργων συνειδητοποίησαν τις λειτουργίες και το ρόλο των τεχνών στη σύγχρονη κοινωνία. Και στις δύο περιπτώσεις ανταποκρίθηκαν με ενθουσιασμό και ήταν ιδιαίτερα δεκτικοί στα νέα και πρωτόγνωρα για αυτά ερεθίσματα που τους προσέφεραν τα δύο εκπαιδευτικά προγράμματα.

Ως βασικό συστατικό επιτυχίας των προσεγγίσεων και των δύο εκπαιδευτικών προγραμμάτων επισημάνθηκε το γεγονός ότι προκάλεσαν τη χαρά και τον ενθουσιασμό των μαθητών, δίνοντας έμφαση στο βίωμα, στην ψυχαγωγία, στην παροχή ευκαιριών για πολύπλευρες και πολυ-αισθητηριακές μαθησιακές εμπειρίες. Η αλληλεπίδραση των καλλιτεχνών –εμφυχωτών με τους μαθητές επισημάνθηκε και στις δύο περιπτώσεις ως ένα σημαντικό εκατέρωθεν όφελος. Όπως άλλωστε έχει επισημανθεί και σε άλλες έρευνες (Vermeersch & Vandenbroucke, 2013) οι καλλιτέχνες, εργαζόμενοι σε ένα πιο ευέλικτο πλαίσιο τείνουν να χρησιμοποιούν τη βιωμένη εμπειρία και την προσωπική φαντασία των μαθητών περισσότερο από τους εκπαιδευτικούς, προσφέροντάς τους άλλου είδους προκλήσεις. Συχνά επίσης επισημαίνεται η πιο «παθιασμένη» στάση τους απέναντι στην τέχνη, που μεταδίδεται και στα παιδιά (ό.π.).

Παρ' όλο που οι πραγματικές επιδράσεις τέτοιων προγραμμάτων στην προσωπικότητα και τη συμπεριφορά των μαθητών φαίνονται μακροπρόθεσμα, ήδη κατά τη διάρκεια της συμμετοχής των σχολικών ομάδων στα εκπαιδευτικά προγράμματα, διαπιστώθηκαν ενδείξεις για τις θετικές επιδράσεις τους στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, στην ενίσχυση της αυτοπεποίθησης και στην καλλιέργεια της αυτογνωσίας των συμμετεχόντων. Επιπλέον, επισημάνθηκαν τα οφέλη τους για τη δημιουργία ενός κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης και συνεργασίας στις συμμετέχουσες σχολικές ομάδες, καθώς και στο γενικότερο σχολικό κλίμα.

Η συνεργασία ανάμεσα στο σχολείο και τους χώρους πολιτισμικής αναφοράς φάνηκε να έχει θετική επίδραση στην εκπαιδευτική κουλτούρα των διδασκόντων, καθώς η αλληλεπίδραση με τους καλλιτέχνες -εμφυχωτές άνοιξε νέους ορίζοντες και στη δική τους επαφή με τη σύγχρονη τέχνη, δημιούργησε μια ευχάριστη εναλλαγή στη σχολική καθημερινότητα και εμπλούτισε τις μεθοδολογικές τους προσεγγίσεις.

Από την παρούσα έρευνα επίσης προέκυψε ότι σημαντικό στοιχείο για την επιτυχή υλοποίηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων ήταν η θετική στάση και η ενεργός και ενθουσιώδης συμμετοχή από την πλευρά των εκπαιδευτικών και των διευθυντριών των δύο σχολικών μονάδων. Το συμπέρασμα αυτό συμφωνεί με τα αποτελέσματα και άλλων ερευνών, που υπογραμμίζουν ότι οι συνεργασίες ανάμεσα

στα σχολεία και τους πολιτιστικούς φορείς για να είναι επιτυχημένες απαιτούν δέσμευση και όραμα από την πλευρά των εκπαιδευτικών κοινοτήτων, ώστε να μεταμορφωθούν από «βραχυπρόθεσμες και μη ουσιαστικές συνεργασίες» (Bamford, 2006) ή «ευκαιριακές συναλλαγές» (Lauret & Marie, 2010: 24) σε αποδοτικές και ουσιαστικές συνεργασίες, ικανές να αποδώσουν σημαντικά και μακροπρόθεσμα οφέλη στην καλλιτεχνική και πολιτισμική εκπαίδευση.

Τέλος, ως βασικό στοιχείο της επιτυχίας των διερευνώμενων στην παρούσα μελέτη εκπαιδευτικών προγραμμάτων αναδείχθηκε η υπέρβαση των οικονομικών περιορισμών, καθώς και τα δύο εκπαιδευτικά προγράμματα χρηματοδοτούνταν από Πολιτιστικούς Οργανισμούς (Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, Πολιτιστικός Οργανισμός ΝΕΟΝ). Η σημασία της χρηματοδότησης των εκπαιδευτικών προγραμμάτων για την παροχή υψηλού επιπέδου πολιτισμικών εμπειριών έχει αποτυπωθεί στις έρευνες διεθνώς, που έχουν επισημάνει την έλλειψη οικονομικών πόρων και την ανεπαρκή υποδομή των σχολείων (μικρές αίθουσες, ανυπαρξία σκηνής, φωτισμού, κατάλληλου εξοπλισμού, κ.λπ.) ως σημαντικές δυσκολίες και ζητούμενα τόσο για την εκπαιδευτική κοινότητα όσο και για τους πολιτιστικούς οργανισμούς κατά την ανάπτυξη των μεταξύ τους συνεργασιών (Vermeersch & Vandenbroucke, 2013).

Αναμφίβολα τα δύο εκπαιδευτικά προγράμματα παρείχαν στα παιδιά την ευκαιρία να γίνουν κοινωνοί των πολιτιστικών αγαθών, να αποκτήσουν πρωτόγνωρες για αυτά καλλιτεχνικές και μορφωτικές εμπειρίες, ικανές να δυναμώσουν το πολιτισμικό και μορφωτικό τους κεφάλαιο και τη μελλοντική τους προοπτική. Συμπράξεις πολιτιστικών οργανισμών με σχολικές ομάδες, όπως αυτές που αναδεικνύονται μέσα από τη συγκεκριμένη έρευνα, παρ' όλη την περιορισμένη εμβέλεια εφαρμογή τους, αποτελούν ανεκτίμητη συμβολή στη σημερινή εκπαίδευση αλλά και στην καλλιτεχνική και πολιτιστική ζωή της χώρας μας. Ας ελπίσουμε ότι και άλλοι πολιτιστικοί οργανισμοί θα επενδύσουν μελλοντικά στην εκπαίδευση, συμπράττοντας με δημόσια σχολεία.

Είναι σημαντικό ωστόσο αυτές οι συνεργασίες να ενισχυθούν και από μία εκπαιδευτική και πολιτισμική πολιτική που θα ενθαρρύνει αλλά και θα υποστηρίζει τις συνεργασίες, παρέχοντας τόσο το απαραίτητο θεσμικό πλαίσιο, όσο και την απαιτούμενη οικονομική ενίσχυση. Άλλωστε:

«...η Τέχνη διαμορφώνει κριτικά σκεπτόμενους ανθρώπους, με δυνατότητες αναλυτικής και συνθετικής σκέψης, άρα καλλιεργημένους και τελικά ελεύθερους πολίτες, με αυτογνωσία και αυτοεκτίμηση. Και πλέον όλοι γνωρίζουμε ότι η σχέση με τον εαυτό μας γίνεται η σχέση με τους άλλους...» (εκπαιδευτικός Γυμνασίου).

Ευχαριστίες

Ευχαριστούμε θερμά τη Διευθύντρια του 12^{ου} Δημοτικού Σχολείου Πετρούπολης κ. Σταυρούλα Οικονόμου, τις εκπαιδευτικούς κ. Κουτρέτση Φερενίκη (ΠΕ70- 12^ο Δ.Σ. Πετρούπολης) και κ. Μαστορίδου Αργυρώ (ΠΕ08-2^ο Γυμνάσιο Νίκαιας) και τους εμπυχωτές για τη συνεργασία τους κατά τη διεξαγωγή της έρευνας.

Βιβλιογραφία

- Αθανασοπούλου, Α. (2003) Ευαισθητοποίηση και συμμετοχή του κοινού. Στο Α. Αθανασοπούλου, Κ. Δάλλας, Α. Μακρή & Α. Χαμπούρη-Ιωαννίδου, *Πολιτιστική Επικοινωνία - Τόμος Β, Μέσα Επικοινωνίας*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 107-158.
- Ανδρέου, Α., Σ. Κασίδου, Α. Κυρίδης, & Ε. Τσεκιρίδου (2008) «Το Μουσείο είναι Σχολείο»: οι Αντιλήψεις των Εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για τα Μουσεία και την Εκπαιδευτική τους Αξιοποίηση. Στο Α. Μπούνια, Ν. Νικονάνου & Μ. Οικονόμου (επιμ.), *Η Τεχνολογία στην Υπηρεσία της Πολιτισμικής Κληρονομιάς: Διαχείριση, Εκπαίδευση, Επικοινωνία*. Αθήνα: Καλειδοσκοπία, 313-322.
- Aspin, D. (2010) Lifelong Learning: The mission of arts education in the learning community of the 21st century. *Music Education Research*, 2(1), 75-85.
- Βαϊνά, Μ. (1997) *Θεωρητικό Πλαίσιο Διδακτικής της Τοπικής Ιστορίας για τον Εικοστό Πρώτο Αιώνα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Bamford, A. (2006) *The Wow Factor. Global Research Compendium on the Impact of the Arts in Education*. Münster: Waxmann.
- Βέμη, Β. (2003) Κατάρτιση των εκπαιδευτικών: το πρώτο βήμα για τη διατήρηση της κληρονομιάς. *Proceedings of the 7th International Symposium of World Heritage Cities Rhodes, 24-26 September 20*. Québec, Canada: Organization of World Heritage Cities (OWHC), 1-11.
- Βέμη, Β. (2006) Μουσειοπαιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών: προϋπόθεση για μια κοινή "γλώσσα" μουσείου-σχολείου. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 42, 7-22.
- Βέμη, Β. & Χ. Κανάρη (2008) Μουσειακή Αγωγή και Εκπαιδευτικό Υλικό Μουσείων: Μια Έρευνα σε Εκπαιδευτικούς Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Μαγνησίας. Στο Ε. Σταυρίδου, Χ. Σολωμονίδου & Μ. Παπαρούση (επιμ.), *Πρωωθώντας τη μάθηση: έρευνα σε σύγχρονα περιβάλλοντα μάθησης και παραγωγή διδακτικού υλικού*. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 332-349.

- Bruner, J. (1960) *The Process of Education*. New York: Vintage Books.
- Buffet, F. (2000) Προς μία κοινωνιο-διδασκτική προσέγγιση της Σχέσης μεταξύ Σχολείου και Μουσείου (μτφρ.: Γαβριηλίδου, Ι.). Στο Α. Ζαφειράκου (επιμ.). *Μουσεία και Σχολεία, Διάλογος και Συνεργασίες, Αναπαραστάσεις και Πρακτικές*. Αθήνα: Τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός, 109-129.
- Γερουλάνου, Αι. (1985) Εκπαιδευτικά Προγράμματα του Μουσείου Μπενάκη. *Αρχαιολογία*, 16, 22-26.
- Carlisle, K. (2011) Arts Education Partnerships: Informing Policy through the Development of Culture and Creativity within a Collaborative Project Approach. *Arts Education Policy Review*, 112(3), 144-148.
- Catterall, J. & L. Waldorf (1999) Chicago Arts Partnerships in Education summary evaluation. In E. Fiske (Ed.), *Champions of change: The impact of the arts on learning*. Washington, DC: The Arts Education Partnership and The President's Committee on the Arts and the Humanities, 47-62.
- Cohen, L. & L. Manion (1994) *Research methods in education*. London: Routledge (4th edition).
- Dewey, J. (1938) *Experience and Education*. New York: Kappa Delta Pi.
- Gardner, H. (1993) *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books (2nd edition).
- Ζαφειράκου, Α. (2000) *Μουσεία και Σχολεία, Διάλογος και Συνεργασίες, Αναπαραστάσεις και Πρακτικές*. Αθήνα: Τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός.
- Harland, J., P. Lord, A. Stott, K. Kinder, E. Lamont & M. Ashworth (2005) *The Arts-Education Interface: a Mutual Learning Triangle?* Slough: NFER.
- Ingle M. (2004) Pupil's perceptions of museum education sessions. In E. Hooper - Greenhill (ed.), *The Educational Role of the Museum*. London: Routledge (2nd edition), 312-319.
- Ιστοσελίδα Εθνικής Λυρικής Σκηνής: <http://www.nationalopera.gr/gr/opera-sta-sholeia> [5/4/2017].
- Ιστοσελίδα Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Ιδρύματος Ωνάση: <http://www.sgt.gr/gre/SPG1026> [5/4/2017].
- Ιστοσελίδα Πολιτιστικού Οργανισμού NEON: <http://neon.org.gr/gr/learning/einai-auto-texnh> [5/4/2017].
- Καλοφορίδης, Β. (2012) Ο εκπαιδευτικός ρόλος του μουσείου στο σύγχρονο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, *e-Περιοδικό Επιστήμης & Τεχνολογίας e-Journal of Science & Technology (e-JST)*: Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: http://e-jst.teiath.gr/issue_28/Kaloforidis_28.pdf [5/4/2017].

- Kisiel, F.J. (2003) Teachers, Museums and Worksheets: A Closer Look at a Learning Experience. *Journal of Science Teacher Education*, 14 (1), Kluwer Academic Publishers, 3-12.
- Κουβέλη, Α. (2000) *Η Σχέση των Μαθητών με το Μουσείο, Θεωρητική Προσέγγιση, Έρευνα στην Αθήνα και στην Ικαρία. Εκπαιδευτικά Προγράμματα*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Lauret, J.M., & F. Marie (Eds) (2010) *European Agenda for Culture – Open Method of Coordination Working Group on developing synergies with education, especially arts education– Final Report*. Brussels: European Commission.
- Merriman, N. (1999) Ανοίγοντας τα Μουσεία στο Κοινό, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 72, 43-46, Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/72-14.pdf> [5/4/2017].
- Μούλιου, Μ. & Ει. Νάκου (2006) Αποτυπώνοντας απ(όψεις) για τα μουσεία πόλεων: Ενδείξεις και εκτιμήσεις. *Εισήγηση στη Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση «Προσωπογραφίες πόλεων στα Μουσεία Πόλεων – Αντιλήψεις και Πρακτικές»*, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, Βόλος.
- Νάκου, Ει. (2006) Μουσεία και Σχολεία: Εμπειρίες και Προοπτικές. Στο Α. Χουρδάκης & Ε. Νικολουδάκη Σουρή (επιμ.) *Πρακτικά Διήμερου Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Τέχνη και ο Πολιτισμός ως Πεδίο Ευέλικτων Διαθεματικών Προσεγγίσεων- Προτάσεις για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών»*, Κρήτη, 13-14 Μαΐου 2006. ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Κρήτης. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://www.edc.uoc.gr/~didgram/PDF/NAKOY.pdf> [5/4/2017].
- Νικονάνου, Ν. (2015) Μουσεία και Τυπική Εκπαίδευση. Στο Ν. Νικονάνου, Α. Μπούνια, Α. Φιλιππουπολίτη, Α. Χουρμουζιάδη, & Ν. Γιαννούτσου (2015). *Μουσειακή Μάθηση και Εμπειρία στον 21^ο αιώνα*. Κάλλιπος- Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 89-108. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/712> [4/3/2017].
- Εφημερίδα της Κυβέρνησης (2003) *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών*. ΦΕΚ 303-13-3-2003, και 304-13-3-2003, τ. 2, 3733-4390.
- Σαμσαρέλου Ε. (2006) *Μια Μουσειοσκευή για το Νεολιθικό Πολιτισμό: Εκπαιδευτικό Υλικό για την Προσχολική Ηλικία*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Βόλος. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών (2015) *Σημείωμα από τους καλλιτέχνες-δασκάλους του προγράμματος «Σύγχρονη Τέχνη: Πρώτα ζεις και μετά κατανοείς»*-Οκτώβριος 2014-Μάιος 2015.
- Στεφάνου, Ε. (2010) Μουσείο και εκπαιδευτικοί: εμπειρική έρευνα στα Διδασκαλεία

των ΠΤΔΕ. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 22, 121-150.

- Τσιώλης, Γ. (2014) *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Εκδόσεις Κριτική.
- Vemi, V. & H. Kanari (2008) School teachers and museum education: a key factor in expanding the inclusive character of museums, *The International Journal of the Inclusive Museum*, 1, 1-11.
- Vermeersch, L. & A. Vandenbroucke (2013) Schools and cultural organisations. Natural partners in art and cultural education (ACE)? *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 116, 1032 – 1039.
- Vygotsky, L. (1989) *Thought and Language*, Massachusetts: The Massachusetts Institute of Education.
- Wimmer, M. (2009) *Reflecting on the Domain of Arts Education. Part 1*. Vienna: Educult.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Βασικός κορμός ερωτήσεων των ημι-δομημένων συνεντεύξεων

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΕΣ

1. Τι ήταν αυτό που σας παρακίνησε να επιδιώξετε τη συμμετοχή του σχολείου σας στο Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα....;
2. Με ποιους τρόπους επέδρασε το Πρόγραμμα στους μαθητές που συμμετείχαν; Πιστεύετε ότι έφερε τα παιδιά πιο κοντά στην Τέχνη και αν ναι με ποιους τρόπους; Διακρίνατε κάποια ευρύτερη επίδραση στην προσωπικότητά και στη συμπεριφορά τους;
3. Υπήρξαν δυσκολίες στην ομαλή διεξαγωγή του Προγράμματος;
4. Θα επιδιώξετε στο μέλλον τη συμμετοχή του σχολείου σας σε ανάλογες δράσεις;
5. Ποια θα ξεχωρίζατε ως την πιο σημαντική στιγμή που ζήσατε ως Διευθύντρια κατά την υλοποίηση του Προγράμματος;

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥΣ

1. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα έφερε σε επαφή τα παιδιά με τη σύγχρονη τέχνη; Σε ποιο βαθμό και με ποιους τρόπους;

2. Πιστεύετε ότι το Πρόγραμμα επέδρασε στη στάση των παιδιών απέναντι στην Τέχνη γενικότερα και τη σύγχρονη τέχνη ειδικότερα;
3. Διακρίνατε άλλες επιδράσεις του Προγράμματος στους μαθητές;
4. Πώς θα περιγράφατε την ανταπόκριση των παιδιών στο Πρόγραμμα;
5. Μπορείτε να μας περιγράψετε ένα-δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα που απεικονίζουν την ανταπόκριση των παιδιών στο Πρόγραμμα και την επίδραση που άσκησε στη στάση τους απέναντι στην Τέχνη και γενικότερα στην προσωπικότητά τους ;
6. Πώς επηρέασε εσάς προσωπικά αυτή η συνεργασία; Είχε κάποια επίδραση στη διδακτική σας προσέγγιση; Η συμμετοχή σας στο πρόγραμμα επηρέασε τη δική σας διδακτική προσέγγιση;
7. Αν συγκρίνετε το εν λόγω πρόγραμμα που αφορούσε μακροχρόνια συνεργασία του σχολείου με κάποιον εξωσχολικό πολιτιστικό φορέα με μονοήμερα εκπαιδευτικά προγράμματα, που υλοποιούνται από πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς φορείς (όπως μουσεία, βιβλιοθήκες, κτλ.) ποια θεωρείτε επωφελέστερα και γιατί;
8. Θα επιδιώξετε και στο μέλλον τη συμμετοχή των μαθητών σας σε ανάλογα εκπαιδευτικά προγράμματα;

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΜΨΥΧΩΤΕΣ/ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ

1. Πώς θα περιγράφατε την ανταπόκριση των μαθητών στο Πρόγραμμα;
2. Διαπιστώσατε αλλαγές ως προς την ευαισθησία των παιδιών ως θεατών, ακροατών, αλλά και δημιουργών έργων τέχνης κατά την εξέλιξη του Προγράμματος;
3. Πώς πιστεύετε ότι επέδρασε το Πρόγραμμα στη στάση των παιδιών απέναντι στη σύγχρονη τέχνη; Τι είδους εργαλεία τους προσέφερε ώστε να απολαμβάνουν και να ερμηνεύουν τα έργα τέχνης;
4. Πώς επηρέασε εσάς προσωπικά η συμμετοχή σας ως εμψυχωτή-ερμηνευτή στο πρόγραμμα;
5. Επηρεάστηκε η καλλιτεχνική και παιδαγωγικής σας οπτική από την αλληλεπίδρασή σας με τα παιδιά; Αν ναι, με ποιους τρόπους;
6. Υπήρχαν στοιχεία που σας εξέπληξαν ως προς την ανταπόκριση των παιδιών στο Πρόγραμμα;